

LEXIKÁLIS ÉS POSZTLEXIKÁLIS AFFRIKÁCIÓ

ZSIGRI GYULA

A magyar köznyelvet használók zömének a beszédében a *tsz* mássalhangzó-kapcsolat fonetikailag másképp valósul meg a *látszik* szóban, mint a *járatszám* összetételben vagy a *virágot szed* szókapcsolatban. Ugyanez a kettősség figyelhető meg a *ts* (*barátság : többtetsúly, szeret sétálni*), *dsz* (*negyedszer : ködszítálás, szabad szemmel*), *ds* (*fáradtság : padsor, szabad sáv*), *dz*¹ (*edzés : rövidzárlat, svéd zászló*) mássalhangzó-kapcsolatokban is. A szótól és toldalék közötti mássalhangzó-találkozás ejtésekor – a „levezetetlen” hosszú affrikátákhoz hasonlóan – a zármozzanat hosszabb a résmozzanathoz, összetételhatáron és szóhatáron találkozó mássalhangzók esetében viszont a résmozzanat a hosszabb. Az affrikáció az utóbbi esetekben is fellép – a zárhang felpattanás nélkül, fokozatosan megy át az utána következő réshangba –, de azáltal, hogy a zármozzanat rövidebb a résmozzanathoz, hosszú *c*, *cs* stb. helyett *csz* (= *c + sz*), *css* (= *cs + s*) keletkezik. A korábbi szakirodalomban (Deme 1961, Papp 1966, Vago 1980, Polgárdi 1991, Olsson 1992, Siptár 1993b) egységesen tárgyalt affrikációt külön kell tehát választanunk lexikális és posztlexikális affrikációra.^{2,3} *Lezser beszédben* (vö. Siptár 1993b: 13–23) a kétféle affrikáció különbsége elmosódhat: a beszélő szociolektusától/idiolektusától függően a *kenyeret szel* is ejthető hosszú *c*-vel, és a *hallatszik*, sőt a *moccan* is *csz*-szel.

A lexikális affrikáció a következő esetekben lép fel: 1. morfémán belüli *d* és *z* találkozásakor, 2. *d*-re vagy *t*-re végződő tövek és *s*-sel vagy *sz*-szel kezdődő toldalékok között, 3. összetételi tagok között a *módszer* szóban. A résztvevő toldalékok a következők: a *-ság/-ség* főnévképző, a *-só/-ső* melléknévképző (*hátsó*), az elhomályosult *-sz* igeképző (Papp 1969-ben öt ilyen szót találtam: *metsz*, *látszik*, *hallatszik*, *játszik*, *tetszik*), az *-sz* igei személyrag és a *-szor/-szer/-ször* határozórag. Az egyetlen toldalék, amely nem vesz részt a lexikális affrikációban, a *-szerű*: az *ötletszerű*-t csak „ötlecszerű”-nek (vagy betűejtéssel „ötlet-szerű”-nek) mondják, „ötleccerű”-nek nem. A *-szerű* nemcsak e tekintetben tér el a többi toldaléktól, és viselkedik a tövekhez hasonlóan, hanem abban is, hogy első, rövid magánhangzós nyílt szótagjára bármilyen szótagszámú *tő* után eshet mellékhangsúly: ¹ *alkalom* *1 szerű*. A *módszer* szóban az *illatszer*, *kötszer*, *pótszer* szavakkal ellentétben az összetételi tagok olyan erősen

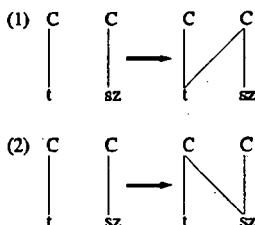
¹ A *dz* mássalhangzó-kapcsolatként kezeléséről I. É. Kiss–Papp (1984).

² A madzag : vadzag, metszi : hátszél különbségét I. É. Kiss–Papp (1984: 156) is említi, de a szópárok tagjai közül csak az elsőket észlelnek affrikációt.

³ A lexikális fonológia elméletéről I. Kaisse–Shaw (1985), magyarul Siptár (1993a: 79–109).

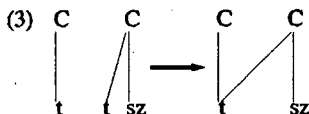
összeforrottak, mintha a szó már csak egyetlen tőből állna. A posztlexikális affrikáció a lexikális affrikáció által érintetlenül hagyott esetekben működik.

A kétféle affrikáció autoszegmentális ábrázolására az alábbi megoldás kínálkozik:⁴

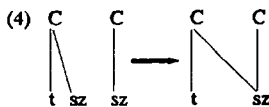

Ugyanabból a mögöttes szerkezetből kiindulva mindkét esetben lekapcsolódás nélküli terjedéssel megy végbe az affrikáció, csupán a terjedés iránya különbözik. A lexikális affrikáció (1), akárcsak a *j*, a *-val/-vel* és a *-vá/-vé* lexikális hasonulása balról jobbra való terjedést mutat, a posztlexikális affrikációban (2) pedig a posztlexikális hasonulásokra jellemző jobbról balra tartó irány érvényesül.

A lexikális affrikáció által létrehozott hosszú affrikáták fonetikailag azonosak a zárhang és affrikáta találkozásából keletkező hosszú affrikátákkal (sötét cella, öt csomag). Ez utóbbiak hosszú affrikátává válásához azonban nincs szükség affrikációs szabályra, mert arról a **kötelező kontúrgyszerűsítés elve** (vö. McCarthy 1986) gondoskodik:

Ugyanez az elv működik akkor is, ha affrikátára réshang következik (piac szélén, macacsság):

⁴ Az autoszegmentális fonológia összefoglalását l. Goldsmith (1976)-ban (magyarul Siptár 1993a: 140–175), az újabb fejleményekről l. Goldsmith (1990)-et.

A kötelező kontúregyszerűsítés elve „belelát” az affrikátába: az, hogy a gyökértengeylen egymást követő azonos szegmentumok közül az egyik egymagában kapcsolódik a fölötte levő C-hez, a másik pedig az előtte levő szegmentummal osztozva, nem korlátozza az elv érvényesülését.

A *nyolcszor* és a *kilencszer* rövid *c*-vel való ejtése nem mond ellent az eddigieknek, ezekben a szavakban ugyanis a kötelező kontúregyszerűsítés elvének az alkalmazása után a *csz*-en belüli hosszú *sz* megrövidül. A *rendszer*-ben ejtett rövid *c* egyaránt származtatható lexikálisan affrikálódott hosszú *c*-ből vagy posztlexikálisan keletkezett *csz*-ből.

A gyakorlati helyesírás felől nézve az affrikáták találkozása (pl. bohóccipő) tűnik a legegyszerűbbnek, mégis ez az eset az, amikor a kiinduló állapotból két lépéssel tudunk csak eljutni a végállapotba. Ahhoz, hogy a két affrikátát a kötelező kontúregyszerűsítés elve egyesítse, előbb az első affrikáta részmozzanatának ki kell esnie.

Ha a hosszú mássalhangzókat nem tartjuk a mögöttes fonémakészlet elemeinek (vö. Siptár 1993b: 26–35), akkor a „levezetetlen” hosszú affrikátákat (pl. pöccint) sem tekinthetjük levezetetleneknek. Nem lenne azonban célszerű ezeket a mögöttes ábrázolásban affrikáták találkozásaként kódolni, mert akkor két lépést kellene a felszíni formáig megtenni. A zárhang + réshang és a zárhang + affrikáta megoldási lehetőség közül az utóbbi tűnik jobbnak, mert ehhez elég csak az általánosabb érvényű kötelező kontúregyszerűsítés elvét alkalmazni, szemben az előzővel, amelynél a lexikális affrikációnak kellene működnie.

IRODALOM

- Deme László 1961: Hangtan, in Tompa József szerk.: *A mai magyar nyelv rendszere I*, Budapest, Akadémiai, 57–119.
- É. Kiss Katalin–Papp Ferenc 1984: A *dz* és a *dzs* státusához a mai magyar fonéma-rendszerben, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok 15*, 151–160.
- Goldsmith, John A. 1976: An overview of autosegmental phonology, *Linguistic Analysis 2*, 23–68.
- Goldsmith, John A. 1990: *Autosegmental and metrical phonology*, Oxford, Basil Blackwell.
- Kaisse, Ellen M.–Patricia A. Shaw 1985: On the theory of Lexical Phonology, *Phonology Yearbook 2*, 1–30.
- McCarthy, John J. 1986: OCP effects: gemination and antigemination, *Linguistic Inquiry 17*, 207–263.
- Olsson, Magnus 1992: *Hungarian phonology and morphology* (Travaux de l'Institut de Linguistique de Lund 26), Lund (Svédország), Lund University Press.

- Papp Ferenc szerk. 1969: *A magyar nyelv szövegmutató szótára*, Budapest, Akadémiai.
- Papp István 1966: *Leíró magyar hangtan*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Polgárdi Krisztina 1991: *Affricates as contour segments (in Hungarian and in English)*, kézirat (ELTE, Angol Tanszék).
- Siptár Péter szerk. 1993a: *Modern fonológiai szöveggyűjtemény II*, Szeged, JATE Press.
- Siptár Péter 1993b: *A magyar mássalhangzók fonológiája*, kandidátusi értekezés, kézirat (MTA, Nyelvtudományi Intézet).
- Vago, Robert M. 1980: *The sound pattern of Hungarian*, Washington, Georgetown University Press.

LEXICAL AND POSTLEXICAL AFFRICATION**GYULA ZSIGRI**

The observation that the phonetic realisation of Hungarian coronal stop + fricative clusters depends on the morphological status of the unit containing the fricative can be attributed to two different affrication rules. Lexical Affrication joins the root node of the stop to the skeletal node of the fricative, while Postlexical Affrication joins the root node of the fricative to the skeletal node of the stop, both rules preserving earlier association lines. The directionality of the rules conforms to other lexical and postlexical processes of Hungarian.